

УДК 35.332

Н. М. Гришина,
к.держ.упр., доц.,
начальник відділу організації наукових досліджень,
ХарПІ НАДУ,
м. Харків

ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН ЯК ІНСТИТУТ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Узагальнено підходи до вивчення феномену кордону як соціального інституту та об'єкта державної регіональної політики, а також окреслено шляхи розвитку прикордонних регіонів в системі транскордонного співробітництва.

Ключові слова: кордон, соціальний інститут, транскордонне співробітництво, євро регіон, прикордонний регіон, регіональна політика.

Постановка проблеми. Сьогодні не підлягає сумніву той факт, що транскордонне співробітництво є одним із важливих стратегічних напрямів розвитку прикордонних регіонів, який створює додаткові можливості для інтенсифікації інтеграційних процесів Україна – Європейський Союз (далі – ЄС) у регіональному вимірі. В цілому, науковці відзначають тенденцію до істотного послаблення ролі державних кордонів, особливо в рамках ЄС. Необхідність побудови спільного ринку та забезпечення свободи вільного руху товарів, людей і послуг на території ЄС зумовили появу феномену відмови від паспортного та митного контролю між країнами – членами ЄС, наділяючи при цьому державний кордон дещо іншими функціями.

Слід також зазначити, що роль державних кордонів змінюється як на європейському, так і на пострадянському просторах, хоча, в другому випадку ситуація майже протилежна. Зовнішні сусіди зумовлюють необхідність побудови нової прикордонної політики: іншим стає співвідношення функцій, зміцнюються кордони між пострадянськими країнами, що до цього були умовними.

Останні дослідження доводять, що сучасні геополітичні зміни та глобалізація життєдіяльності продукують нову філософію просторового

розмежування держав, визначаючи феномен кордону як один із найбільш значимих соціальних регуляторів просторової активності людини.

Таким чином, зміщення акцентів сучасних функцій державних кордонів та трансформація самого поняття кордону стало однією з причин посилення уваги представників різних наукових шкіл, державних установ, соціологів та митців до досліджень в цьому напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку кордону як соціального інституту та державного кордону як об'єкта системи транскордонного співробітництва приділяють увагу такі науковці, як І. Артёмов, П. Беленький, В. Євдокименко, Є. Кіш, А. Кричевський, Ю. Макогон, М. Мальський, А. Мельник, Н. Мікула, О. Мілашовська, С. Мітряєва, О. Передрій, В. Реутов, В. Стрельцов, І. Студенніков, В. Толкованов, С. Устич та ін. Вважаємо за доцільне продовжити дослідження сутності державного кордону та розширення його функцій в аспекті розвитку євроінтеграційного напрямку державної політики.

Метою статті є узагальнення підходів до вивчення феномену кордону як соціального інституту та об'єкта державної регіональної політики, а також окреслення шляхів його розвитку в системі транскордонного співробітництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна – це держава, дві третини областей якої є прикордонними. Це надає нашій країні великий потенціал для розвитку транскордонного співробітництва й євро регіонів як форми його закріплення. У науково-аналітичній доповіді Інституту регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України визначено такі прикордонні регіони в транскордонному просторі України з сусідніми країнами:

– українсько-російський площею – 385.1 тис км², до складу входять 10 областей – Донецька, Луганська, Харківська, Сумська та Чернігівська області України і Брянська, Курська, Белгородська, Воронежська, Ростовська області Росії;

– українсько-білоруський, включає 7 областей: з українського боку – Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська та Чернігівська області, з білоруського – Берестейська та Гомельська області;

– українсько-румунський, площа складає 100,872 тис. км², охоплює 4 області України (Закарпатську, Івано-Франківську, Чернівецьку, Одеську) та 5 повітів (жудеців) Румунії (Сату-Маре, Марамуреш, Сучава, Ботошань, Тулча);

– українсько-молдовський складають 5 районів Молдови – Єдинець, Сороки, Тігхіна, Ляпушна, Кагул, 2 молдовські автономні утворення – Придністровська республіка та Гагаузія, та 3 області України: Чернівецька, Вінницька та Одеська;

– українсько-угорський, площа – 26 тис км², складають Саболч-Сатмар-Берег і Боршод-Абауй-Земплен медье Угорщини та Закарпатська область України;

– українсько-словацький складають Закарпатська область України та Кошіцький і Прешувський край Словаччини;

– українсько-польський охоплює Закарпатську, Волинську та Львівську області України та Люблінське, Підкарпатське воєводства Польщі [4].

Традиційно кордон є об'єктом вивчення таких наукових дисциплін, як географія, політологія, лімологія, міжнародне право та історія. Проте сучасні функції, яких поступово набувають державні кордони, зумовлюють посилену увагу до досліджень в цьому напрямку з боку соціологів, філософів, учених у сфері державного управління та соціальних комунікацій, а також представників органів публічного управління та інститутів громадянського суспільства.

У теорії міжнародного права державний кордон розглядають як позначену на картах і закріплену маркуванням на місцевості лінію та вертикальну площину, що проходить по ній і визначає зовнішні межі державної території (сухопутної, водної, повітряної). Національне законодавство держав щодо визначення поняття “державний кордон” концептуально збігається із його доктринальними розробками. Наприклад, державний кордон, згідно із законом України “Про державний кордон України” 1991 р., – це лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України, – суші, вод, надр, повітряного простору.

В особливих випадках, зокрема під час розпаду держав або реалізації сецесії, процедура визначення державних кордонів новоутворених держав

відбувається відповідно до міжнародно-правового принципу “uti possidetis”. У результаті застосування цього принципу внутрішні (адміністративні) кордони набувають статусу державного кордону. Принцип отримав широке застосування в теорії і практиці міжнародного права. Так, договірно-правове оформлення лінії державного кордону України після проголошення нею незалежності в основному збігається із лінією проходження адміністративного кордону України у складі колишнього Радянського Союзу. У схожий спосіб було визначено державні кордони новоутворених держав після розпаду колишньої Югославії [3].

Серед останніх досліджень феномену кордону можна виділити доробки О. О. Усенко. Дослідниця відмічає, що для сучасних соціогуманітарних наук найбільш поширеним є трактування поняття державного кордону як соціального інституту, а саме – розуміння його як сталої форми організації спільної діяльності людей, що реалізується у певних установах та за певними нормами і зразками. Місце кордону у суспільстві віддзеркалює прийняту модель нації та існуючу ієрархію територіальних ідентичностей. Автор зауважує, що серед теоретико-методологічних підходів до вивчення державного кордону як соціального інституту можуть бути використані структурний функціоналізм та інституціоналізм. У рамках структурного функціоналізму суспільство трактується як соціальна система, що складається із певних структурних елементів, кожен з яких виконує власні специфічні функції. Згідно з цим підходом державний кордон є соціальним інститутом, що пройшов певний процес виникнення та становлення – інституціоналізацію.

Отже, місце та роль державного кордону у суспільстві створюється сукупністю соціальних та культурних факторів, у процесі їх взаємодії між собою та із індивідами. Державний кордон є одночасно і соціальним, і культурним феноменом. Він одночасно і “інститут”, і “символ”. Певні норми щодо місця та ролі кордону закріплені у законодавстві, а отже, є некерованими з боку особистості, одночасно з чим ставлення та суб’єктивні оцінки щодо даного феномена є особистісно-керованими. Те, як саме проходить

конструювання “соціального” та “культурного” аспектів державного кордону, і є об’єктом соціологічного дослідження [5].

Саме на ці аспекти спрямували свої дослідження вітчизняні та угорські вчені – учасники спільного проекту “Кордони очима людей”, завдання якого було визначено як аналіз сучасного стану соціологічного відображення новітніх транскордонних процесів та окреслення основних напрямів формування соціологічного сервісу транскордонного співробітництва.

Так, С. Устич визначає феномен кордону як одне із найбільш парадоксальних, контрверсійних явищ суспільного буття. На думку вченого, у проблематиці сучасних кордонів і транскордонних явищ слід ідентифікувати дві основні групи питань. Одна із них пов’язана із суттєвими змінами в просторовокордонній організації світу, що, перш за все, стосується Європи і теоретичних питань (має місце суперечливий процес: з одного боку, майже повне подолання кордонів чи їх “розмивання”, з іншого – посилення жорстких державно-територіальних розмежувань). Друга група питань пов’язана із функціонуванням новітніх кордонів, зокрема нового східного кордону ЄС, і більшою мірою стосується прикладного, емпіричного соціологічного знання [6].

Як приклад громадських ініціатив в напрямі дослідження феномену кордону, можна розглядати реалізацію міжнародного багаторічного виставкового проекту Goethe-Institut “Кордон”, що реалізується у співпраці з численними партнерськими інституціями у Східній Європі та Центральній Азії. Метою цього проекту визначено дослідження і рефлексії щодо кордонів та прокладання кордонів найрізноманітнішого змісту: як територіальне окреслення і відмежування, як культурна або соціальна розділова смуга, як інструмент, щоб відрізнити “ми” від “інші”. “Кордон” у дослідженні розуміється як метафора, як фігура, яка не статична, а предмет домовленостей і змін – гостро актуальна тема як для колишніх радянських республік, так і для Європи. Проект наближається до цієї тематики з мистецької перспективи і виходить за межі політичного і економічного розгляду, спрямовує погляд також і на культурний вимір, щоб таким чином сприяти багатосторонньому тлумаченню процесів, мотивацій та причин прокладання кордонів.

Більшість учасники проекту сходяться на тому, що кордон – це релятивний концепт. Це сфера, повна політичної та соціальної напруги, місце, де життя або прискорюється, або повністю зупиняється. Разом з тим, кордон – це місце підвищеного контролю, де відбувається багато латентної взаємодії [2].

У свою чергу, дослідники державної регіональної політики акцентують на тому, що транскордонне співробітництво, перш за все, сприяє досягненню чотирьох свобод – вільного руху людей, товарів, послуг, капіталів, розширює можливості отримання благ за рахунок діяльності транскордонних ринків, прискорює формування громадянського демократичного суспільства і, таким чином, в цілому сприяє підвищенню якості життя мешканців прикордоння. Тому одним з основних об'єктів політики транскордонного співробітництва повинен бути кордон і система забезпечення доступу до прикордонного регіону та пропускних пунктів через кордон. Реалізація цієї мети, на їх думку, конкретизується до наступних цілей:

- збільшення кількості пропускних пунктів через кордон і підвищення рівня технічного облаштування існуючих для забезпечення необхідної пропускної здатності;
- розвиток шляхів, які перетинають кордон, та придорожньої інфраструктури;
- розвиток залізничних шляхів та послуг залізниць між двома країнами;
- розвиток сервісної інфраструктури (страхові фірми, перевізники, складські господарства тощо) [1].

Разом з тим, соціологи зазначають, що у зв'язку з інтенсифікацією транскордонної взаємодії певні комунікаційні явища, пов'язані з перетином кордону (проблеми з отриманням віз, черги, непоодинокі факти приниження і наруги з боку персоналу на пропускних пунктах тощо) стали реальними факторами соціального буття людей. Ці та інші негативні соціальні явища зумовлені багатьма факторами, і не в останню чергу тим, що органи управління транскордонними процесами часто приймають рішення, не маючи повної та достовірної інформації. При цьому вони нерідко спираються на односторонні та

бюрократичні оцінки тих чи інших відомств. У результаті такі рішення виявляються малоефективними і, по суті, не розв'язують проблеми, а імітують їх розв'язання. Більше того, трапляється, вони провокують нові ускладнення (прикладом можуть бути конфліктні ситуації, що час від часу виникають на кордоні між прикордонним персоналом та громадянами). Отже, встановлення (налагодження) “зворотного зв'язку” з інституційними суб'єктами управління, отримання “альтернативної” інформації про функціонування кордону є вкрай важливою умовою оптимізації транскордонних процесів. Вирішити цю проблему, на думку соціологів, можна тільки шляхом використання органами публічної влади спеціальних методів вивчення громадської думки, забезпечення адекватної емпіричної соціологічної рефлексії транскордонних процесів [6].

Таким чином, основними проблемами транскордонного співробітництва як якісно нового виду співпраці в рамках державної політики, перш за все, можна назвати нерозуміння суті транскордонного співробітництва, непрофесійність та некомпетентність посадовців, а також законодавча неузгодженість та недосконалість нормативно-правової бази, що регулює транскордонне співробітництво між Україною та її сусідами.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, у загальному розумінні значення євроінтеграційних процесів для України в цілому та транскордонного співробітництва зокрема, перш за все, полягає у можливості прискорювати процеси вирівнювання якості життя населення прикордонних територій до середньоєвропейського та забезпечувати вільний рух людей, товарів, послуг і капіталів через кордон. Ці процеси, в свою чергу, сприяють мобілізації місцевих ресурсів та підвищення ефективності їх використання.

Зазначене вище, а також події, що відбуваються останнім часом у нашій країні та Європі в цілому, актуалізують сучасні дослідження як процесів транскордонного співробітництва, так і самого феномену кордону. З огляду на багатогранність поняття державного кордону, використання міждисциплінарної перспективи, на думку багатьох учених, єдиний можливий спосіб для повноцінного дослідження процесу соціокультурного конструювання

державного кордону. Перспективними в цьому напрямі можуть бути також дослідження функцій сучасних кордонів, що змінюються під впливом глобалізації та інтеграційних процесів і обумовлюють місце кордону не лише у політичному дискурсі, але й у свідомості громадян. Слід також зазначити, що для вироблення ефективної регіональної політики в Україні під час досліджень необхідно враховувати й певну специфіку, яка пов'язана з різницею кордонів на Заході й Сході країни та менталітетом населення прикордонних територій.

Крім того, залишаються невирішеними чимало важливих проблем, що стосуються самої сутності сучасних кордонів і транскордонних процесів. Передусім ідеться про чітку ідентифікацію основних понять, що відображають транскордонні явища.

Список використаних джерел:

1. Варналій З. С. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: монографія / З. С. Варналій. – К.: НІСД, 2007. – 768 с.
2. Виставковий проект Goethe-Institut – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.goethe.de/ins/ua/uk/kul/sup/gre.html>.
3. Репецький В. М. Міжнародне публічне право: підручник / В. М. Репецький. – К., 2011. – 437 с.
4. Розвиток транскордонного співробітництва: науково-аналітична доповідь / НАН України. ДУ “Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України”; наук. редактор В. С. Кравців. – Львів, 2015. – 52 с. (Серія “Проблеми регіонального розвитку”).
5. Усенко О. О. Державний кордон як соціальний інститут та соціокультурний конструкт: перспективи соціологічного аналізу / О. О. Усенко // Грани. – Дніпро, 2015 – Том 18. – № 2 (118) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/146>.
6. Устич С. Компоненти соціологічного сервісу транскордонного співробітництва / Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. Вип. 2 (13) / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Система соціологічного забезпечення транскордонного співробітництва”, м. Ниредьгаза, Угорщина, 24–25 вересня 2014 р. – Ужгород: УжНУ, 2014. – 320 с.
7. Хобта С. В. Кордон України як соціологічна проблема: суб'єкти, інтереси, інституціоналізація / С. В. Хобта // Вісник Луганського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 23 (258). – С. 41–58.

Hryshyna N. M. The state border as an institution of cross-border cooperation.

The paper considers approaches to the study of the phenomenon of the border as a social institution and the object of state regional policy, as well as outline ways of developing the border regions in the system of cross-border cooperation.

Key words: border, social institute, cross-border cooperation, Euroregion, border region, regional policy.

Надійшла до редколегії 22.06.2016 р.